

Таиров К. А.

СҮЛҮКТҮ КӨМҮР КЕНИНИН АЙМАКТЫН ЭКОНОМИКАЛЫК КООПСУЗДУГУН ЧЫНДОДОГУ ОРДУ

Таиров К.А.

МЕСТО СУЛЮКТИНСКОГО УГОЛЬНОГО МЕСТОРОЖДЕНИЯ В УКРЕПЛЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕГИОНА

К.А. Tairov

PLACE SULUKTA COAL DEPOSIT IN STRENGTHENING THE ECONOMIC SECURITY OF THE REGION

УДК:947:123/4

Макалада Сүлүктү көмүр кенинин аймактын экономикалык коопсуздуктагы орду тууралуу соз болот. Бул шаарды шаар катары сактап келген комур ондурушу болуп эсептелет. Автор тарабынан кендердин пайда болуусунан бугунку кунго чейинки абалы анын аймактагы элдин турмуш-тиричилигиндеги таасири иликтенген. Сүлүктүдөгү комур ондуруу жалпы азыркы Кыргызстандын туштук батышындагы эл жашаган конуштардын негизделуусундо орду каралган.

Негизги сөздөр: көмүр өндүрүшү, жумушчу-шахтерлор, шаар аймагы, экономикалык коопсуздук.

Данная статья посвящена роли Сулюктинского угольного месторождения в экономической безопасности региона. Угольная промышленность - основа в сохранении города Сулюкта, как городского поселения. Автором была исследована история появления месторождений и развитие до сегодняшнего дня, о влиянии на хозяйственную жизнь местного населения. С появлением угольной промышленности в юго-западной части Кыргызстана были основаны городские поселения.

Ключевые слова: угольная промышленность, рабочие-шахтеры, территория города, экономическая безопасность.

The speech in the article will be about the place of the economic security of the territory of Suluktu coal mine. The main reason in creation of the city and keeping as the city is a productions of coal. The author has researched that in creation of a mine and their situation for today have exerted influence to the life of the people in this region. Nowadays production of a coal in Suluktu is considered the place of basing the population which living in the southwest region of Kyrgyzstan.

Key words: coal industry, workers miners, the town area, economic security.

Өлкөбүздө көмүрдүн запасына бай аймак катары Баткен областынын Сүлүктү шаарынын аймагындагы көмүр кендери эсептелет. Сүлүктү шаарынын социалдык- экономикалык абалына көмүр өндүрүшүнүн таасири чоң. Өндүрүштүн кандай гана түрү болбосун ал экономиканы чындайт. Андыктан ал жерде жашаган элдин экономикалык коопсуздугу бекем болуп, ал аймакта калктын жашоо шарты жакшырып, билим берүү, маданият жана башка тармактар өнүгөт.

Кенеш доорунда өнөр жайынын өнүгүшү аркылуу Магнитогорск, Новокузнецк, Норильск, Липецк, Харьков, Челябинск, Соликамск, Донбасс

ж.б., көптөгөн шаарлар индустриялык өндүрүштүк шаарларга айланган. Мындай шаарлардын шаар болуп калыптануусунда жана өнүгүшүндө ири кен ж.б., өндүрүштөрдүн орду маанилүү.

Кыргызстандагы көмүр өндүрүшүнө байланышкан шаарлардын бири Сүлүктү шаары экенин баса белгилейбиз. Көмүр шахталарынын иши шаардын гана эмес, ага жакын аймактардын да экономикалык коопсуздугун бекемдейт. Бүгүнкү күндө шаардын аймагынан өндүрүлгөн көмүр Кыргызстандын бардык областтарына жана Тажикстандын Согду областынын керектөөчүлөрүнө жеткирилет. Көмүр керектөөчүлөргө жеткирилип берилгенге чейинки аралыкта миндеген адамдар жумуш менен камсыз болуп жатышат. Өндүрүлгөн көмүрдү керектөөчүлөргө сатуу, аны өндүрө баштаган мезгилден тартып (тактап айтканда 1870-жылдан) Түркстан аскерлеринин керектөөлөрү үчүн Арал флотилиясына жөнөтүлүп турган [6]. Ал эми аталган аймакта көмүр өндүрүү кеңеш бийлиги мезгилинде ири көлөмгө жетти. Биздин көз карашыбызда Сүлүктүдө көмүр өндүрүүнүн төмөнкүдөй эки негизги мезгилдерге бөлүп карасак болот: 1 Көмүр казуунун пайда болуусу жана Кеңеш бийлигинин мезгилиндеги көмүр казып алуунун жанданышы (1868-1990-жж.).

2. Кеңеш бийлигинин акыркы жылдарындагы көмүр өндүрүү жана бүгүнкү абал (1990-2015-жж.). Жогорудагы аталган мезгилдерде көмүр өндүрүүнүн Сүлүктүнүн жана ага жакын аймактардагы калктын социалдык-экономикалык абалына таасири кандай болгон деген суроонун үстүндө ушул макалада жооп издөөгө аракет көрүлдү. Албетте Сүлүктүдө көмүр кендери болгондуктан аталган аймактардагы элдин негизги бөлүгү жумуш менен камсыз болуп турмуш тиричилиги өтүп тургандыгы талашсыз. Мындай жагдай Сүлүктүдөгү калктын санынын өсүүсүнө ошондой эле Сүлүктүнүн шаар катары калыптануусуна түрткү берген. Андыктан жогорудагы мезгилдерге токтолуп, көмүр өндүрүүнүн Сүлүктүдөгү элдин жашоосуна таасирин, экономикалык коопсуздуктагы ордун көрсөтүүгө тийишпиз: Байыртадан эле Сүлүктү жана ага жакын аймактардагы эл мал чарбачылыгы жана дыйканчылык менен алектенип келишкен. Көмүрдү жергиликтүү эл билгени менен аны өндүрүү, товар катары сатуу

жок болгон. Бул көрүнүш ошол мезгилдеги кыргыз коомчулугунун жабыктыгы, алардын эч ким менен экономикалык же башка байланышынын жоктугу менен түшүндүрүлөт. Орус империясынын жалпы эле Орто Азияга келиши, аймактагы коомдук-экономикалык турмушта чоң өзгөрүүлөрдү алып келди. Маалым болгондой 1868-жылдан тартып Сүлүктүдө көмүр өндүрүү башталып ал Орус империясынын Орто Азияга келиши менен байланышат [8]. Бул биринчиден, экинчиден жалпы орус темир жолдорунун түйүнүнө Оренбург-Ташкент темир жолунун курулушу көмүрдү ташып кетүүгө шарт түзгөн [1]. Ошондой эле негизги белгилеп кетүүчү жагдай аймакта сапаттуу көмүр запастарынын молдугу жана аны алууга талап болгон. Сууроо-талап болгону менен ал карапайым калктын социалдык абалы эч кандай өзгөргөн эмес. Себеби 1884-жылы Фавицкийдин “Тоо-кен өнөр жай коому” жылына 12мин тонна көмүр сатуу келишимин түзгөнү менен ал шахта ээлеринин гана кирешесин көбөйтүп турган. Бул абалда жалпы экономикалык туруктуулук бекем болгон деп мүнөздөөгө болбойт. Кийинчерээк шахталардын ээлери шериктештик түзүп, көмүр Түркстандагы орус ээликтерине Бухара жана Хива хандыктарына жөнөтүлүп турган [2]. Сүлүктү жана ага жакын аймактардагы калктын көмүр өндүрүшүнө болгон мамилеси шахталардын көбөйүшү менен өзгөрдү, көпчүлүк мурдагы мал чарбасы жана ири байлардын жерлерин иштетип күн өткөргөндөр эми келечектеги жумушчу-шахтерлордун өзөгүн түздү. Сүлүктүдө көмүр казуунун пайда болуусу менен айланадагы эл шахталарга келип, кышында да жумуш менен камсыз боло баштады. Бул алгач алардын жашоосунда үй-бүлөлөрүн багууда кошумча каражат катары эсептелинген. Мурда мал чарбасы жана дыйканчылык менен алектенгендер эми убактылуу болсо да кошумча каражат үчүн көмүр казууну өздөштүрүштү. Натыйжада аймактын экономикасын агрардык же мал чарбалык менен гана мүнөздөлбөстөн бул мезгилдердеги Сүлүктүнүн калкынын турмушуна өндүрүштүк жана айыл чарбасы б.а., аралаш типтеги чарбалык мүнөздөмөнү берүүгө болот. Жалпылап алганда 1869-жылдан 1917-жылга чейин Сүлүктүдө 640 тонна көмүр өндүрүлгөн. Анын артынан Сүлүктүдө жашаган калктын негизги бөлүгү жумуш менен камсыз болду. Көмүр өндүрүү аймактагы экономикалык коопсуздукта негизги орунга чыга баштаган. 1917-жылга чейин калктын турмушу жарым жартылай көмүр өндүрүшүнө көз каранды болуп келген. Бул мезгилде жергиликтүү калктын экономикалык абалын чындай турган кирешелүү тармак пайда болгон. Анын негизинде биз изилдеп жаткан мезгилде Сүлүктүдө жаңы чарбалык уклад жаралган.

Кыргызстандын аймагында алгачкылардан болуп Сүлүктү жумушчу-шахтерлор тарабынан Кеңеш бийлиги орногон. Сүлүктү кендери улутташтырылып кендер шахтерлордун кеңешинин

жумушчу комитетине өткөрүлүп берилген. Албетте кеңеш бийлигинин орношу менен жумушчулардын жана жалпы аймакта социалдык-экономикалык абал оңолуп кетти деп айтууга болбойт. Анткени 1917-жылдан 1926-27-жылдарга чейин басмачылык менен күрөш жүрүп турган. Бул да болсо туруктуулукка терс таасирин тийгизген. Басмачылыктан Сүлүктүлүк жумушчу-шахтерлор жана Самаркандт гарнизонунун аскерлеринин күчү менен көмүр кендери корголгон. Кендерди коргоо саясий-экономикалык жактан алып караганда кеңеш бийлиги үчүн маанилүү иш чара эле. Анткени биринчиден көмүр өндүрүү жергиликтүү калкты жумуш менен камсыз кылган ошону менен бирге көмүр Түркстандын көп аймактарына жеткирилип турган. Ал эми дал мына ушул жылдары көмүргө муктаждык жогору болгон. Кеңеш бийлигинин алгачкы жылдары көмүр өндүрүү тармагы жергиликтүү жумушчулардын жана жардамга келген аскерлердин күчү менен гана кармалып турган. Көмүр запасына бай аймак катары эсептелген Сүлүктү ошол мезгилде азыркы Баткен областынын Лейлек, Баткен райондорун бириктирген бирдиктүү бир район катары эсептелинген [7]. 1928-жылга чейин Сүлүктү көмүр кендери КАССР менен ӨССРдин ортосундагы талаштуу маселеге айланган. Мындай кенге бай темир жол каттамына туташкан стратегиялык аймакты ӨССРнен КАССРдин кармаагына өткөрүп берүүсү каршылыктар аркылуу ишке ашкандыгын да белгилеп кеткибиз келет. Бул экономикалык жактан кирешелүү аймак тез эле Кыргыз тарапка өткөн жок ал иште ошол мезгилдеги Молдотурсун Жайнаков башында турган жергиликтүү эл жана Кыргыз АССРнин жетекчилери: Ж. Абдырахмановдун, А. Орозбековдун, И.Айдарбековдун ишмердүүлүгү зор мааниге ээ. Архивдик булактарга таянсак аймакты КАССРге өткөрүү ӨССРи тарабынан создуктургандыгы айкын болуп турат [3]. Мына ушундай жагдайлардан улам Сүлүктү экономикалык жактан алганда маанилүү орду бар экендиги талашсыз. Анткени көмүр жана башка кендерге мол аймак кимдин гана кармаагында болбосун ал келечектүү экендиги белгилүү. Бирок жогоруда белгиленгендей Сүлүктүнүн азыркы Кыргызстандын аймагына кошулуусу экономикалык тарабы гана каралган эмес, аны Кыргыз тарапка өткөрүүдө калктын улуттук курамы эске алынгандыгы да белгилүү. Себеби Сүлүктү жана ага жакын айылдарда жашаган калктын негизги курамы кыргыздардан турган.

Кеңеш бийлиги орногонго чейин кол менен казылган көмүр акырындап механизациялаштырган. Башталышында 1929-жылы электрбурголоочулар пайдалана баштаган [5]. Шахталардагы мурдагы абал өзгөрүп шахтерлордун өндүрүштө коопсуздугу үчүн коопсуздук иш чаралары жүргүзүлгөн. Шахталардын ичине коллеялар, көмүр ташуучу электроарабалар колдонулуп көмүрдү өндүрүү эселеп ашкан. Алсак 1933-37-жылдарда 1 млн. 746 мин тонна көмүр казылып алынган. Бул 1928-1932-жылдар аралыгында

казып алынган көмүргө салыштырмалуу 1,9 эсе көп болгон. Ал эми Сүлүктүдө кеңеш бийлиги орногондон 1940-жылга чейин жалпысынан 4 млн. 300 мин тонна көмүр өндүрүлгөн [5:41]. Жогоруда көрсөтүлгөндөй Сүлүктүдө көмүр өндүрүүнүн динамикасы жогору болгондуктан, ал шаардын социалдык-экономикалык абалын туруктуу кармап турган. Ошол себептен көрсөтүлгөн мезгилде биринчиден Сүлүктүдө жаңы чарбалык-экономикалык уклад жаралса, экинчиден көмүр өндүрүшүнүн натыйжасында кендин аймактары шаарга айланды. Ал эми шаарда жашоочуларга ыңгайлуу туруктуу социалдык-экономикалык система жашай баштады. Бул көмүр өндүрүшүнүн аймактагы экономикалык коопсуздуктагы орду болуп эсептелет.

Бүткүл постсоветтик мейкиндиктеги социалдык-экономикалык кризис бардык тармактарга анын ичинде өндүрүшкө да терс таасирин тийгизди. Мындай каатчылыктын Сүлүктү кендерине да таасири күчтүү болду. Кеңеш бийлигинин акыркы жылдарында айрыкча эгемендүүлүктүн алгачкы мезгилинде Сүлүктүдө көмүр өндүрүүнүн көлөмү олуттуу төмөндөгөн. Анын негизги себеби жаңы рынок шартынын талаптары жана көмүргө болгон суроо-талаптын аздыгы болду. Мындай шартта көмүр өндүрүшүнө байланышкан Сүлүктү шаарынын экономикалык абалы да начарлады. Алсак Сүлүктүдө көмүр өндүрүү 1988-жылга чейин планда көрсөтүлгөндөн ашыкчасы менен аткарылса эми көмүр казуу жаңы шартка байланыштуу өндүрүштүн чыгашасын камсыздабай кирешеси төмөндөй баштаган. Бул саясий-экономикалык катаал шарттын натыйжасында көмүр өндүрүшүнөн 1995-жылдарга чейин тажрыйбалуу адистер Кыргызстандын башка жерлерине жана андан сыртка көчүүсү күч алган. Аймактагы шахтерлордун “интернационал” курамы азайды. Катаал экономикалык жагдайдан улам шаардын калкы кескин кыскалды. Көмүр казып алууга жашоосу жана жумушу байланышкан башка адистердин ошондой эле жалпы карапайым калктын арасында да ички жана сырткы миграциянын динамикасында тилекке каршы, өсүүнү гана байкоого болот. Мындан улам Сүлүктүдөгү көмүр өндүрүшүндөгү жагдайдын шаардын экономикалык тармагында орду чоң, ошондой эле көмүр казып алуудагы абал аймактагы экономикалык эле эмес улуттук коопсуздуктагы негизги фактор болуп саналат.

Жергиликтүү жетекчилердин аракеттери менен аздан болсо да ички жана сырткы инвесторлордун аймактын экономикасына тартылып жаткандыгы абалды оңдоп жатат деп айтсак жаңылбайбыз. Токтоп калган шахталардын ишти жандандыруусу жана жаңыдан ачылган кендер шаардын бюджетин

жыл өткөн сайын көбөйтүп, социалдык-экономикалык абалды турукташтырып келет. Мындай иш аракеттердин артынан шаардагы коомдук кызматтар, социалдык имараттар толук кандуу иштеп жатат. Дагы бир баса белгилеп кетүүчү жагдай, көмүр запасына мол кенсиз Сүлүктүнүн экономикалык турмушун элестетүү татаал. Сүлүктүнүн көмүрү бүгүнкү күндө Кыргызстандын бардык аймактарына жана көпчүлүк бөлүгү Тажик республикасынын Согду облусуна экспорттолуп турат. Тажик республикасы менен байланыш Сүлүктүнүн экономикалык абалындагы маанилүү карым-катнаш, анткени Тажикстанга көмүр сатылбаса анын натыйжасында аймактагы өндүрүш ири жоготууларга учурайт. Мындан улам Сүлүктү үчүн бүгүнкү Кыргыз-Тажик чек ара маселесинин чечилүүсү да өтө маанилүү. Демек чек ара маселелеринин чечилишине да аймактагы экономикалык абал көз каранды.

Кыргызстан өз алдынча мамлекет болгондон тартып өкмөт, министрлик жалпы тоо-кен өндүрүшү тармагында бир нече стратегиялык документтерди иштеп чыкты. Бирок булардын баары абалды толук оңдоп кетүүгө жетишсиз экендиги көрүнүп турат. Ошондуктан биздин пикирде Сүлүктү өндүү аймактардагы өндүрүштөр үчүн ошол аймактын өзгөчөлүгүн эске алган атайын (илимий-техникалык, кошумча юридикалык статус, транспорттук) программаларды иштеп чыгуу зарыл. Аймактардагы экономика мамлекеттин улуттук коопсуздугундагы өзгөчө көңүл бура турган багыт. Өзгөчө чек арага жакын жана өлкөбүздөн ири шаарларынан, борбордон алыс аймактар үчүн бул маселе актуалдуу. Себеби аймактардагы туруктуу экономикалык саясаттын натыйжасында өндүрүш өсүп жалпы мамлекетте экономикалык абал бекемделет.

Адабияттар:

1. Ахмеджанова З. К. К истории строительства железных дорог в Средней Азии (1880-1917 гг.), Издательство «Наука» УССР, Ташкент, 1965, 48-бет.
2. Ибраев М., Галкин, А. Сулюкта-город шахтеров. Ф.,Изд-во «Кыргызстан»-1975, 7-бет.
3. КРнын БМА фонд №23 опись 1, №301, 28-бет.
4. КРнын БМА фонд №1445 опись №11, с/б №46.11.13
5. Мадаминов Г. Сүлүктү шаарынын кыскача тарыхы.- Бишкек, 2009, 38-бет.
6. Таиров К.А. Сүлүктү шаарынын жана көмүр кенинин тарыхый булактарда чагылдырылышы. Наука и новые технологии.-Бишкек, 2013. №5, 95-бет.
7. Таиров К.А. Сүлүктү шаарында кеңеш бийлигинин орношу жана анын кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн калыптануусуна тийгизген таасири. “Кыргыз каганаты түрк элдеринин мамлекеттүүлүгүнүн алкагында.- Бишкек, 2014.
8. Туркестанский сборник №57, 167-бет.

Рецензент: к.и.н.,доцент А.Кадыров